

НАУКОВА ХРОНІКА

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2018.11.282-291>

Сабіна Котова,

аспірантка,

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

Сергій Стельмах,

доктор історичних наук, професор

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка

«НАЦІОНАЛІЗМ, КСЕНОФОБІЯ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ВИТОКИ, ІДЕОЛОГІЯ, СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА»

Міжнародний науковий семінар, Київський національний університет

імені Тараса Шевченка, 16 жовтня 2018 року.

***Анотація.** 16 жовтня 2018 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка відбувся міжнародний науковий семінар «Націоналізм, ксенофобія і толерантність у Східній Європі: витоки, ідеологія, соціальна структура» за підтримки Фонду Фрідріха Науманна за Свободу (Friedrich Naumann Stiftung für die Freiheit), спільно з Лейбніц-Інститутом дослідження Східної і Південно-Східної Європи (Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung (IOS) Regensburg, ФРН). Подано огляд доповідей на Семінарі та дискусій. Під час семінару учасники/ці – соціологи, історики, політологи і правозахисники – дискутували про історичні витоки та сучасні прояви і особливості націоналізму, ксенофобії, антисемітизму, етнічних упереджень і нетерпимості та ворожнечі у Східній Європі та в Україні зокрема.*

***Ключові слова:** націоналізм, ксенофобія, толерантність, Східна Європа, ідеологія, соціальна структура.*

Сучасні світові процеси глобалізації супроводжуються не лише соціально-економічною та культурною інтеграцією, але й породжують прояви «нового імперіалізму». Його виклики в багатьох країнах Східної Європи відроджують націоналізм, правий радикалізм, ксенофобію і мігрантофобію навіть попри низьку привабливість регіону для імігрантів. В мігрантах та біженцях вбачають додаткових конкурентів у розподілі обмежених ресурсів, чинник зростання злочинності, загрозу національній ідентичності тощо. Ці тенденції у Східній Європі мають чітко виражену історичну складову, яка стала наслідком трагічної історії регіону в ХХ ст. Дослідження формування націоналізму, ксенофобії і толерантності в історичній перспективі сприятиме глибшому розумінню сучасних процесів в регіоні, матиме практичне значення для протидії мігрантофобії, свідомого сприйняття реальної ситуації громадськістю і владою.

Розпад СРСР у 1991 р., який вважався останньою імперією в світі, в гуманітарному дискурсі супроводжувався появою численних праць, присвячених імперській проблематиці, оскільки на передній план вийшли питання не лише про процес створення імперій, але й про імперську спадщину і прояви імперських традицій в поліетнічних національних державах. Традиційний «трансісторичний» підхід, за яким історії імперій розглядалися з позицій стосунку «центру і периферії» (К. Barkey, M. von Hagen (Ed.). *After Empire: Multi Ethnic Societies and Nation Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*. Boulder, CO, 1997), поступився дослідженням сформованого напрямку «нової імперської історії», для якої характерним є інтерес до культурних аспектів, зокрема, ваємовпливу культури колоніалізму на метрополії, гендерним питанням, уявленням та проявам колоніалізму в постколоніальний період тощо (К. Wilson (Ed.). *The New Imperial History: Culture, Modernity and Identity, 1660-1836*. Cambridge, 2004; A. Burton (Ed.). *After the Imperial Turn: Thinking With and Through the Nation*. Durham, NC & London, 2003; Adam Tooze. *Sintflut. Die Neuordnung der Welt*

1916–1931. Siedler Verlag: München, 2015. та ін). Особлива увага приділяється імперській спадщині в пострадянських країнах і радянському пануванні в Східній і Південно-Східній Європі, в історіографіях яких обґрунтовується думка про систему «неформальної імперії» у формі замаскованого контролю при збереженні суверенних держав; досліджуються стосунки імперського центру і периферії через призму «транснаціональної» і «глобальної» історії (М.-J. Calic. *Südosteuropa. Weltgeschichte einer Region*. München: Verlag C.H. Beck, 2016; A. Kappeler. *Ungleiche Brüder. Russen und Ukrainer. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. München, 2017). Нового імпульсу набули і дослідження націоналізму, в яких підкреслюється зв'язок між його появою і авторитарними тенденціями держави-метрополії, чи навіть утверджується думка про те, що націоналізм став наслідком розпаду імперій у ХХ ст. (М. R. Beissinger. *Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse* // Z. Barany and R. G. Moser (Ed.). *Ethnic Politics and Post Communism: Theories and Practice*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005). Окремим блоком можна виділити і численні сучасні праці, присвячені проявам нетерпимості і ксенофобії у Східній Європі (R. Segal. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914-1945*. – Stanford, CA: Stanford University Press, 2016 та ін.).

Новий науковий проект історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (науковий керівник – д-р іст. наук, проф. Сергій Стельмах) «Імперіалізм, націоналізм, ксенофобія і толерантність у Східній Європі в ХХ–ХХІ століттях» частково має заповнити прогалину у вітчизняній історіографії і сформувати поле для міждисциплінарного наукового дослідження із залученням не лише істориків, але і соціологів, філософів, політологів, спеціалістів з вивчення демографічних і міграційних процесів.

Міжнародний науковий семінар «Націоналізм, ксенофобія і толерантність у Східній Європі: витоки, ідеологія, соціальна структура» відбувся за підтримки Фонду Фрідріха Науманна за Свободу (Friedrich Naumann Stiftung für die Freiheit), спільно з Лейбніц-Інститутом дослідження Східної і Південно-

Східної Європи (Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung (IOS) Regensburg, ФРН).

У вітальних словах проректор з наукової роботи Віктор Мартинюк та декан історичного факультету Іван Патриляк наголосили на важливості міждисциплінарності дослідницьких проектів та кооперації між істориками, соціологами, філософами, політологами для більш глибокого вивчення особливостей трансформації постколоніального простору Східної Європи в національні держави, розвитку в них радикальних рухів для виявлення причин нетерпимості ксенофобії та встановлення точок культурного трансферу і взаєморозуміння.

Модератор Гідо Гаусманн (IOS) надав перше слово керівнику проекту Сергію Стельмаху (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), котрий озвучив основні гіпотези та завдання майбутнього дослідження, висвітлив теоретичні та методологічні підходи, історіографічні напрацювання проблеми. Головними робочими гіпотезами проекту доповідач визначив: а) внаслідок модернізаційних процесів в континентальних імперіях (Австро-Угорська, Османська і Російська імперії), загострення між ними конкурентної боротьби і «націоналізації» титульної нації, виникає ідея суверенітету колоніальних і підконтрольних територій, що призводить до краху імперій і виникнення національних держав; б) новостворені національні держави запозичують «імперські» форми організації верховної влади, що в умовах поліетнічного складу населення створює підґрунтя до появи нетерпимості, формування образу «чужого» і ксенофобії; в) однак, в умовах взаємообміну і культурного трансферу східноєвропейського «фронтиру» створюється «ситуація серединності», яка призводить до пошуку культурної узгодженості та є підставою для розвитку толерантності. В теоретико-методологічному плані передбачається замість традиційного підходу до розгляду історії імперій з позиції «центр-периферія», використовуватиметься сучасний підхід, який передбачає зміщення акценту на транслокальні, трансрегіональні і транснаціональні підходи; при аналізі виникнення

націоналізму з програмою державного суверенітету пропонується використати концепцію «імперських революцій», яка встановлює взаємозв'язок між модернізаційними процесами в імперіях, «націоналізацією» титульної нації і формуванням національної опозиції на периферіях; виникнення у країнах Європи після Першої світової війни ідеї власної величі і значимості, що призвело до створення міфів про національну виключність та їх політичному оформленню в міжвоєнний період, може бути інтерпретовано за допомогою концепції «імперської» і «колоніальної» ситуації, яка пропонує розглядати новостворені національні держави в перманентному запозиченні організаційних форм і практик колишніх метрополій, що створює основу до появи ксенофобії і нетерпимості в поліетнічному середовищі, але ці процеси в поліетнічних спільнотах східноєвропейського «фронтиру» в окремих випадках створювали точки взаємного пересікання, ситуації культурного трансферу, відбувалося поєднання насилля, жорстокості і порозуміння, що дає підстави здійснити спробу дослідити вияви толерантності в історичній порівняльній перспективі тощо.

Після промови першого спікера розпочалася жвава дискусія, яка точилася довкола запропонованої методології дослідження. Г. Гаусманну сподобалась ідея на основі узагальнення емпіричного матеріалу з історії Східної Європи ХХ-ХХІ століть продемонструвати, що внаслідок модернізаційних процесів в континентальних імперіях (Австро-Угорська, Османська і Російська імперії), загострення між ними конкурентної боротьби і «націоналізації» титульної нації, виникла ідея суверенітету колоніальних і підконтрольних територій, що призвела до краху імперій і виникнення національних держав. Проте німецький історик висловив сумніви щодо широких територіальних рамок, що породжує складність для дослідження, виявлення причин та закономірностей сучасних міграційних процесів і функціонування суспільств в умовах міжкультурного трансферу.

Віталій Нахманович (Музей історії Києва) погодився з тезою С. Стельмаха, що новостворені національні держави запозичують «імперські»

форми організації верховної влади, що в умовах поліетнічного складу населення створює підґрунтя до появи нетерпимості, формування образу «чужого» і ксенофобії. Однак, в умовах взаємообміну і культурного трансферу східноєвропейського «фронтиру» створюється основа для пошуку культурної узгодженості та є підставою для розвитку толерантності.

Провідною темою багатьох доповідей були методологічні аспекти вивчення «ксенофобії» та «толерантності». Відтак, Віталій Нахманович та Володимир Паніотто (Києво-Могилянська Академія) в своїх виступах підняли питання відносності визначень та оцінок понять «ксенофобія та толерантність». Згідно з уявленнями В. Нахмановича, суспільні науки навіть і не могли передбачити сплеск сучасного агресивного сепаратизму, популяризації «мови ворожнечі» та дегуманізації цілих категорій людей. На його думку, сучасний конфлікт має цивілізаційний характер, адже боротьба ведеться за кордон між самодостатньою вільною демократичною Європою та патерналістською рабською авторитарною Євразією. В. Нахманович наголосив на необхідності соціологам більшу уваги приділяти стосункам між окремими частинами «національної більшості», замість того, щоб вишукувати примари расизму, чи антисемітизму. Дослідник досить скептично віднісся до інструменту вимірювання рівня ксенофобії в українському суспільстві за «шкалою Богардуса», адже відповіді респондентів на питання можна аналізувати порізно. Позитивним моментом В. Нахманович вбачає те, що соціологи можуть надати складну куртину етно-расової дистанції, яка включає в себе загальні рівні відкритості та традиціоналізму, особистий та суспільний виміри етнічного упередження та ксенофобії.

Володимир Паніотто погодився з попереднім спікером щодо необхідності кардинальної переоцінки результатів, отриманих шляхом багаторічних опитувань за шкалою Богардуса та повного перегляду самої методології для дослідження дихотомії «свій-чужий» у суспільстві та виявлення рівня нетерпимості. Професор ознайомив аудиторію з багаторічним дослідженням динаміки ксенофобії та антисемітизму в Україні, починаючи з 1994 року. На

його думку, сплеск нетерпимості в українському суспільстві 2014 року насамперед пов'язаний з радикалізацією настроїв. Проте існує кореляція загального виміру: чим вище рівень освіти, тим нижче рівень ксенофобії, у місті він нижчий, ніж у селі. В. Паніотто проілюстрував доповідь графіками, які наочно демонструвати тенденції.

В'ячеслав Ліхачов (керівник міжнародної Групи моніторингу прав національних меншин) продемонстрував результати моніторингу злочинів на ґрунті ненависті в контексті інформаційного забезпечення російської агресії проти України для виявлення реального та уявного антисемітизму. На його думку, тема антисемітизму була дуже важливою у пропагандистській антиукраїнській кампанії, розв'язаній Кремлем для виправдання і навіть обґрунтування агресії проти України. Адже Міністерство іноземних справ Росії для обвинувачень України звичайно використовує три напрямки: русофобію, неонацизм та антисемітизм. Для країн Заходу Москва лобіює саме третій аспект, адже образ «українського бандерівця» лякає лише місцевих, для Європи і США більш загрозливою сприймається візія українця-антисеміта. Аудиторію цікавило питання: «Чи впливає фейковий нав'язаний антисемітизм на реальні погляди українців?». Згідно з точки зору В. Ліхачова, впливає. Адже Росії потрібна гарна картинка, яку можна досягти інформаційним тиском та пропагандою на українське суспільство.

Олена Малиновська (Національний інститут стратегічних досліджень) підняла гостре питання сучасної міграції українців до Польщі та пов'язані з нею виклики, адже після загострення відносин з Росією, саме західна сусідка стала основною в трудовому міграційному вимірі українців. Серед найбільш значущих проблем дослідниця виділила «втрату мізків», адже за освітнім рівнем українські мігранти досить освічені. Другою проблемою для переміщення українців – легальність статусу. О. Малиновська відмітила зміну настроїв пересічних поляків до мігрантів і зазначила, що люди, які наразі ставляться нейтрально, можуть змінити свою думку на краще, або навпаки на вороже ставлення.

Доповідь викликала гостру дискусію між Олегом Машевським (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), Іваном Киселем (Державна архівна служба України) та Юрієм Радченко (Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи). Головним аспектом стало з'ясування місця «карти поляка» в юридичному ключі, шляхи покращення української освіти, щоб молодь не виїжджала в польські університети, залишаючись на Батьківщині. Адже українці їдуть до Польщі, поляки до Німеччини, а хто приїде до України?

Йосиф Зісельс та Олексій Шестаковський (Конгрес національних громад України) розповіли про освітні проекти КНГУ (2002-2018 рр.), практику виховання міжетнічної та міжконфесійної толерантності. Доповідачі ознайомили публіку з просвітницьким проектом Табір «Джерела толерантності» в якому сотні дітей різних етнічних спільнот з усіх куточків України занурюються в етнокультуру народів. Кожен день діти знайомляться з певним народом – його піснями і казками, кухнею, традиціями, мистецтвом та історією. У таборі представлені грецька, кримськотатарська, вірменська, українська, болгарська, литовська, єврейська, німецька, румунська спільноти. Пізнаючи особливості різних народів, діти глибше усвідомлюють власну ідентичність. Діти з різних етнічних спільнот відпочивають разом, вчаться долати стереотипи, гідно презентувати себе і свою етнічну громаду, розуміти один одного та взаємодіяти у своїй місцевій громаді, в країні та у світовому співтоваристві. Окрім національних днів, у Таборі проводяться День Прав Людини, Фестиваль Мов і День Громадянина.

Наступна частина семінару перейшла з соціологічного напрямку обговорень в суто історичне. Олег Машевський звернув увагу в своїй доповіді на українську дипломатію 1917-1920 років, яка перебувала між двох вогнів: толерантністю та націоналізмом, захистом своїх інтересів. Професор вирішив шукати витоки революційних промахів в Першій світовій війні (1914-1918), адже українці в ній приймали участь на різних геополітичних полюсах. Проте на завершення бойових дій, патріотизм взяв гору, що дозволило нації

об'єднатися. Прорахунки політиків, недооцінювання зовнішньої загрози, складна міжнародна ситуація не дали українцям шанс здобути державу.

Наступний спікер Андрій Руккас (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) підняв мало вивчене питання єврейських погромів 1918-1920 років. Дослідник наголосив, що в тогочасному вимірі люди сприймали по-різному поняття «національності» та «державності», армія була хаотичною, не було територіальної стабільності, тому безліч неконтрольованих бандитських формувань чинили єврейські погроми. А. Руккас звернув увагу на постать Симона Петлюри, якому часто закидають антисемітизм. Натомість вчений висунув пропозицію змістити дискусію з провини лідера Директорії на питання «що він робив, щоб запобігти погромам на зростання антисемітизму?». А. Руккас навів приклад листа солдата, який тривалий час вірно захищав українські інтереси, але в алкогольному сп'янінні знущався над євреями, за що отримав смертний вирок. Рядовий просив помилування, але С. Петлюра вирішив покарання залишити в силі. Водночас, в доповіді наводилися конкретні приклади толерантного ставлення місцевого населення до євреїв.

Під час обговорення Ю. Радченко висунув тезу, що постать С. Петлюру потрібно розглядати без відтінків глорифікації, чи віктимізації, адже в умовах військового та революційного часу поведінка людей кардинально відрізняється від звичайного рутинного життя.

Підводячи підсумки семінару модератори С. Стельмах і Г. Гаусманн згадали тезу свого вчителя Андреаса Каппелера (Віденський університет), що в передвоєнній Україні досить глибокими були соціальні суперечності між релігійними та етнічними групами, панували бідність, політичні та культурно-мовні утиски. Однак, на тлі жахливих страждань і масових убивств, що їх принесли націоналізм, антисемітизм, радянський комунізм, з'явився світ більш людяніший, відкритий до всього світу, «очищений» соціальними та етнічними «чистками» неймовірних масштабів. Модератори висловили сподівання на подальшу німецько-українську співпрацю та очікування результатів від виконання проекту.

У заключному обговоренні учасники домовилися про зустріч 30 листопада 2018 р. на другому міжнародному науковому семінарі «Національні ідеології і практики в імперських "периферіях" Східної Європи в транснаціональному вимірі» та публікацію виступів в спеціальному збірнику журналу «Історія та історіографія в Європі».

Sabina Kotova,

Graduate Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Sergiy Stelmakh,

Chief Research Fellow

Research Department (Faculty of History)

Taras Shevchenko National University of Kyiv

**“NATIONALISM, XENOPHOBIA AND TOLERANCE IN EAST
EUROPE: ORIGINS, IDEOLOGY, SOCIAL STRUCTURE”**

**International Scientific Seminar, Taras Shevchenko National University of
Kyiv, October 16th, 2018**

International Scientific Seminar "Nationalism, xenophobia and tolerance in Eastern Europe: origins, ideology, social structure" was held at Taras Shevchenko National University of Kyiv on October 16th, 2018 with the support of Friedrich Naumann Stiftung FÜR DIE FREIHEIT in conjunction with IOS Regensburg University (Leibniz Institute for East and Southeast European Studies). The overview of the speeches delivered during the seminar and of the discussions provided has been given. Participants of the seminar (sociologists, historians, political scientists and human rights activists) discussed the historical origins of modern manifestations and peculiarities of nationalism, xenophobia, anti-Semitism, ethnic intolerance, prejudices of hostility in East Europe and Ukraine. Thirty young scholars from all over Ukraine took part in the workshop and found out about some new approaches and trends of science in the world.

Key words: nationalism, xenophobia, tolerance, East Europe, ideology, social structure.

Надійшла до редколегії 20.10.2018